

ZAPOŻYCZENIA GRECKIE W SYRYJSKIEJ *ANAFORZE*
ŚW. JAKUBA BRATA PAŃSKIEGO

ABSTRACT: In this paper, the traditional Syriac Anaphora of St. James is described in its current form. Numerous Greek borrowings are present in the Syriac text of the Anaphora, testifying to the long-term contact of the Syriac language with the Greek. Some of the Greek words became known in Syriac before the Christian era, and they can be found in other dialects of Aramaic. Some were borrowed when the Assyrians embraced Christianity, and are kept traditionally alongside the Syriac words still used in the Liturgy. Some words were later incorporated into the Anaphora of St. James, who certainly had never used them.

KEYWORDS: Anaphora, Syriac, Greek, Christianity, liturgy

1. WPROWADZENIE

Mor Ignatius Aphrem I Barsaum, patriarcha Syryjskiego Kościoła Ortodoksyjnego Patriarchatu Antiocheńskiego (1887, Mosul, Irak – 1957, Homs, Syria), pisał: „Żaden inny Kościół nie posiada tak wielkiej liczby anafor (modlitw eucharystycznych) jak syryjski”¹, co podkreśla także ks. Henryk Paprocki². Anafory zachowane i wciąż sprawowane w języku syryjskim zawierają wiele starożytnych elementów, które nieraz trudno jest wyodrębnić spośród późniejszych dodatków. Na przykład bezsprzecznie nie należy do pióra Jana Ewangelisty wspomnienie nicejsko-konstantynopolitańskiego wyznania wiary znajdujące się w przypisywanej mu anaforze³. Szczegółowa analiza porównawcza anafor mogłaby być odrębnym projektem badawczym.

Zapożyczenia greckie są obecne w języku syryjskim co najmniej już od czasów podbojów Aleksandra Wielkiego i nie są czymś niezwykłym dla użytkowników tego języka. Cały szereg wyrazów greckiego pochodzenia znajduje się w najstarszych rękopisach syryjskiego tłumaczenia Nowego Testamentu. W syryjskim brzmieniu nicejsko-konstantynopolitańskiego wyznania wiary Kościół Powszechny jest nazwany *‘Ī(d)tō Qātūliqoytō* (ܥܝܬܐ ܩܬܘܠܝܩܝܬܐ), co oczywiście nie oznacza Kościoła rzymskokatolickiego. Przed recytacją tegoż wyznania wiary w Kościele Antiocheńskim rozbrzmiewa wezwanie po grecku: „Słuchajmy mądrości Bożej” (*En sofia Theou proshōmen* Ἐν σοφία Θεοῦ

¹ Mor Ignatius Aphrem I Barsaüm, *Geschichte der syrischen Wissenschaft und Literatur*, Harrassowitz. Wiesbaden 2012, s. 45.

² *Wieczera Mistyczna*, wybór, wstęp, przekład i przypisy ks. Henryk Paprocki, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1988, s. 151–203.

³ *Lahmō d-hāyē – The Bread of Life: The Book of Divine Liturgy According to the Rite of the Syrian Orthodox Church of Antioch*, Kitāb al-Qiddās al-'Illāhī, Tūr Lebnon – Gabal Lubnān 2002, s. 229. Tytuł oryginalny: كَسْبًا - مَتَا - كُسَابًا كَفَّاءٌ لِحَضْرَا، كُذِّبَ اَلْهَدْسَالِ اِلٰهِيًّا هَحْصًا، اَنْفُهُمَ Lahmō d-hāyē - kṭbō d-qurōbbō ālōhōyō lfuṭ tēksō d-ʿ(ī)dītō suryoytō trīsāʾ šubhō d-anṭiuh. Wydanie zawiera paralelny tekst syryjski i arabski.

πρόσχωμεν) – *Sūfiyyā te'o froskōmen* (ܣܘܦܝܝܐ ܬܝܥܘܦܪܫܟܝܡܝܢ)⁴. Natychmiast po tym wezwaniu następują słowa „stańmy dobrze”, ale przetłumaczone na syryjski *nqūm šāfir* (ܢܩܘܡ ܫܐܦܝܪ), choć w wielu miejscach liturgii pozostawiono je w brzmieniu greckim *stōmen kalōs* (στωμεν καλως). Oznacza to, że Ojcowie Kościoła syryjskiego, choć potrafili przetłumaczyć te zwroty, pozostawili je w oryginalnym brzmieniu, które zarówno dla nich, jak i dla innych uczestników pierwszych trzech soborów nie były obce. Świadczy o tym również powszechnie używane w liturgii słowo greckie *taxis* (τάξις) ‘porządek, ład, ustalona kolejność’⁵ w formie *teksō* (ܬܝܟܫܐ), które ma przecież swój odpowiednik syryjski *sedrē* (ܫܕܪܝܐ)⁶, a także przyjmowane przy konsekracji biskupów imiona patronów, które wszystkie brzmią po grecku, np. Filiksīnos, Dionōsiyyos, Taufilos, Aṭanāsiyyos, a w przypadku patriarchy, po wyborze którego gremium biskupów woła jednym głosem: Aksios (greckie ἄξιος – ‘godzien’, ‘wart’, ‘odpowiedni’) – Ignātiyyos⁷. Niewykluczone, że oba wyrazy *teksō* i *sedrē* zaczęły funkcjonować obok siebie już w czasach apostołskich także w aramejskojęzycznym środowisku żydowskim⁸. W podobny sposób grecki wyraz *spongōs* (σπόγγος) ‘gąbka’ wykorzystany w *Pesitzie*⁹ (np. *esfūgō* ܝܫܦܘܓܘܐ w Mt 27,48) i występujący w syryjskich tekstach liturgicznych¹⁰, był znany w języku aramejskim w czasach Jezusa, skoro Targumy nazywają gąbczasty chleb ʾispōg (ܝܫܦܘܓܝܬܐ)¹¹. Zapewne ze względu na to, że ów chleb kojarzy się ze Starym Testamentem, czasami w tekstach liturgicznych jest określany jako ‘niekanoniczny’ *lō nōmūsō* (ܠܐ ܢܘܡܘܫܐ) – od greckiego słowa *nomos* (νομός)¹², które występuje również w *Pesitzie* na oznaczenie

⁴ *Laḥmō d-hāyē*, op. cit., s. 139.

⁵ Remigiusz Popowski SDB, *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu*, Vocatio, Warszawa 1994, s. 594.

⁶ Taką nazwę nosi określony zbiór modlitw w liturgii Kościołów tradycji syryjskiej, zob. np.: *Shhimo: Das Chorgebet der Antiochenisch Syrisch-Orthodoxen Kirche*, Kloster Mor Gabriel, Leinatal 2014, s. 399. Jako ciekawostkę można odnotować modlitwę nazwaną *sedrō* w ramach porządku przygotowania do liturgii nazywanego *teksō* (np. *Laḥmō d-hāyē*, s. 75). Wyraz ten wszedł na stałe do języka; w powszechnym użyciu jest np. czasownik *tākēs* (ܬܝܟܝܬ), co oznacza organizować, uprządkować, zaś przyjęty w języku arabskim w formie *taqs* (طقس) oznacza zarówno pogodę, jak i ceremonię religijną u chrześcijan, choć w drugim przypadku częściej występuje w l. m. *tuqūs* (طوقوس). Zob. Ḥalīl al-Ġurr, *Al-Mu'ḡam al-ʿarabī al-ḥadīṭ*, Larousse 1973, s. 789.

⁷ Pomimo że od Soboru Chalcedońskiego (451 r.) Kościół syryjski oficjalnie zerwał komunie z prawosławnym Kościołem bizantyjskim, a więc i greckim, jednak zachował grecką wersję imion wspólnych świętych i patriarchów, akcentując w ten sposób trwające cztery wieki nierozzerwalne chrześcijańskie więzi duchowe. Przykładowe cztery pierwsze imiona noszą biskupi, zaś imię Ignātiyyos (Ignacy) jako patrona tradycyjnie noszą od XV w. kolejni patriarchowie tegoż Kościoła (także odłamu unickiego), w hołdzie dla Ignacego Antiocheńskiego, trzeciego patriarchy Antiochii (po św. Piotrze i Eudiusie), który zakończył swój żywot w Arenie Rzymskiej w roku 107.

⁸ Oba słowa w formie *tekes* (ܬܝܟܝܬ) i *seder* (ܫܕܪܝܐ) funkcjonują w języku hebrajskim na oznaczenie porządku sprawowania wieczerzy paschalnej, jak wyjaśnia *Messianic Passover Haggada*, Keren Ahvah Meshihit, Jerusalem 2006, s. 2.

⁹ *Pesizta* (ܦܫܝܬܐ ܦܫܝܬܐ, ‘prosty’, ‘zrozumiały’) – taką nazwę nosi tłumaczenie Biblii na syryjski, dokonane już w II w.

¹⁰ Czasami w znaczeniu ‘obmycie’, np. *kāfār moryō b-esfūgō* (ܩܦܪܝܢܐ ܒܝܫܦܘܓܘܐ) w *Laḥmō d-hāyē*, s. 74. Z greckiego pochodzi także arabska nazwa gąbki *isfanġ* (إسفنج). Zob. Ḥalīl al-Ġurr, *Al-Mu'ḡam*, op. cit., s. 94.

¹¹ Markus Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, t. 1, Luzac & Co, London 1903, s. 95.

¹² *Laḥmō d-hāyē*, op. cit., s. 304 (anafora Dionōsiyyosa bār Šalībēgo).

Prawa Mojżeszowego: *Nōmūsō d-Mūsē* (ܢܘܡܘܣܐ ܕܡܘܨܐ)¹³. Zapożyczenie to występuje także w Talmudzie Jerozolimskim w traktacie *Berachot* 9a *nīmōsā* (נימוסא) oraz w Targumach (również w formach *nīmōs* נִימוֹס albo *nōmōs* נּוּמוֹס)¹⁴. Wiele wyrazów pochodzących z greki utrwalilo się w innych dialektach języka aramejskiego, np. palmyreńskim czy mandejskim.

Stąd też w poniższej analizie zwrócono uwagę na zapożyczenia greckie, które z pewnością nie brzmiały obco w syryjskojęzycznym Kościele Patriarchatu Antiocheńskiego, ani na początku, ani po upływie wielu wieków. Analizę przeprowadzono na podstawie nowoczesnego wydania tekstów liturgicznych *Lahmō d-hāyē*¹⁵. Badania ograniczono do *Anafory* św. Jakuba Brata Pańskiego ze względu na to, że ta właśnie anafora wywarła największy wpływ na całe chrześcijaństwo i jest uważana za podstawę tworzenia wszystkich późniejszych anafor¹⁶. Na początku V w. była główną liturgią Kościołów Jerozolimy i Antiochii¹⁷, choć przyjmuje się powszechnie, że na język syryjski została przetłumaczona z oryginału greckiego. Najstarsza tradycja tekstualna (Old Syriac Version) jest poświadczona przez kilka rękopisów sprzed XI w., później natomiast w obiegu był tekst liturgii poprawiony przez Jakuba z Edessy, który nieco różni się od obecnie używanego tekstu (*textus receptus*)¹⁸.

2. WEZWANIE *STŌMEN QĀLOS QURIELAYSŌN*

Najczęściej powtarzające się greckie zwroty pisane alfabetem syryjskim to *stōmen qālos* (ܫܬܘܡܢ ܩܐܠܐܝܣܐ) ‘stańmy dobrze’¹⁹ oraz *qurielaysōn* (ܩܘܪܝܠܝܣܐܢ), nieraz następujące zaraz po sobie, jak to ma miejsce np. na końcu wyznania wiary²⁰.

Qurielaysōn (ܩܘܪܝܠܝܣܐܢ) jest nieco zniekształconym fonetycznym zapisem greckich słów *Kurie eleēson* (Κύριε ἐλέησον) ‘Panie, zmiłuj się’. Występuje w *Anaforze* św. Jakuba Brata Pańskiego 11 razy (czasami jest powtarzane trzykrotnie), przeważnie w środkowej części anafory: cała anafora zajmuje w *Lahmō d-hāyē* strony 132–178, a wezwanie to pojawia się tylko na stronach 151–162. Przedtem 6 razy, a potem 8 razy wołanie „zmiłuj się” wybrzmiewa w języku syryjskim w formie *rāhēm* ‘layn (ܪܗܝܡ ܐܝܢ) albo *etrāhām* ‘layn

¹³ Ponieważ według Prawa Mojżeszowego na święto Paschy Żydzi używają obowiązkowo chleba praśnego (ܚܠܐ), syryjscy chrześcijanie określili go jako *lō nōmūsō*. W Syryjskim Kościele Ortodoksyjnym, podobnie jak w innych Kościołach prawosławnych, do przygotowania hostii używa się ciasta po fermentacji. Dyskusyjną pozostaje kwestia, czy z ciasta niefermentowanego da się otrzymać chleb ‘gąbczasty’? Do dziś Asyryjczycy ze wschodniego pogranicza Turcji i Syrii znają typ chleba o nazwie *qellūrō* (ܩܠܠܘܪܐ), od greckiego *kollyra*, występującego w obu dziełach komediopisarza Arystofanesa (446-okolo 385 p. n.e.): *Pokoju* i *Frachtowcach*. Zob. Andrew Dalby, *In Search of the Staple Foods of Prehistoric and Classical Greece*, w: Harlan Walker (red.), *The Staple Food. Proceedings of the Oxford Symposium on Food and Cookery 1989*, Prospect Books, London 1990, 5–23.

¹⁴ M. Jastrow, op. cit., s. 905.

¹⁵ Opis bibliograficzny tej książki znajduje się w przypisie 3.

¹⁶ Ephrem Carr OSB, *Liturgical Families in the East*, w: Anscar J. Chupungco (red.), *Handbook for Liturgical Studies: Introduction to the liturgy*, Collegeville 1997, s. 11–24.

¹⁷ John D. Witvliet, *The Anaphora of St. James*, w: Paul F. Bradshaw (red.), *Essays on Early Eastern Eucharistic Prayers*, A Pueblo Book, Collegeville 1997, s. 153–172.

¹⁸ Baby Varghese, *The Anaphora of Saint James and Jacob of Edessa*, w: Bas ter Haar Romeny (red.), *Jacob of Edessa and the Syriac Culture of His Day*, Brill, Leiden – Boston 2008, s. 239–264.

¹⁹ Jak widać te dwa wyrazy pisze się alternatywnie łącznie lub rozłącznie; w języku syryjskim jest to dość powszechne zjawisko. Podobnie jest z wyrazami w następnym akapicie: *rāhēm* ‘layn (ܪܗܝܡ ܐܝܢ) i *etrāhām* ‘layn (ܐܬܪܗܝܡ ܐܝܢ) *etrāhām* ‘layn (ܐܬܪܗܝܡ ܐܝܢ).

²⁰ *Lahmō d-hāyē*, op. cit., s. 140.

(إِيتَافًا). Ewidentnie o zachowaniu greckiej formy zdecydowały czynniki związane z tradycją, a nie tylko translatorskie.

Podobnie wygląda sytuacja ze słowami *Stōmen qālos* – pozostały w greckiej formie pomimo wystąpienia w anaforze ich syryjskich odpowiedników. W tekstach biblijnych omawiających liturgię Ostatniej Wieczerzy Modlitwę Arcykapłańską Jezusa poprzedza wezwanie „Wstańcie, pójdźmy stąd!” (J 14,31). Według Klingera, odpowiada to obecnemu wezwaniu przed anaforą we wszystkich liturgiach wschodnich: „Stańmy dobrze” (*stōmen kalōs*, στῶμεν καλῶς), gdyż chodzi tu o odejście od rzeczywistości materialnej i przejście do metahistorii²¹. Jednak taka interpretacja jest wątpliwa, ponieważ słowa Jezusa w J 14,31 brzmiały w greckim zupełnie inaczej: *Egeiresthe, agōmen enteuthen* (Εγείρεσθε, ἄγωμεν ἐντεῦθεν), bez użycia wyrazu *stōmen* (στῶμεν, od *istēmi* ἵστημι).

Zatem *Stōmen qālos* nawiązuje nie tyle do wydarzeń biblijnych, ile dotyczy tego, co się dzieje tu i teraz w czasie liturgii. Wyjaśniając znaczenie tego wezwania wybitny syryjski pisarz, biskup Mūše bār Kīfā (zm. 903), twórca dwóch anafor wciąż używanych w Syryjskim Kościele Ortodoksyjnym²², pisze:

Mówimy, że znaczenie tych słów jest [takie]: „milcz i słuchaj”. [W nich] zachęca ludzi do czynienia trzech rzeczy: dobrego stania, ciszy i nierozmawiania, do słuchania ze zrozumieniem tego, co jest czytane, nie pozwalając myślom błądzić²³.

Ponadto dodaje, że w ten sposób kapłan rozkazuje ludowi, by w odpowiedni sposób, „dobrze stojąc”, ze zciżą przyjął Boże tajemnice.

Wezwanie to pojawia się w anaforze Nestoriusza (ok. 383–451)²⁴ w nieco innym brzmieniu: „Stójcie więc godnie i módlcie się”. Prawdopodobnie taki jest pierwotny sens greckiego *Stomen kalos* powtarzającego się w anaforach syryjskich bez tłumaczenia. Potwierdza to formułka używana w dzisiejszej liturgii Kościoła Antiocheńskiego w języku syryjskim²⁵: *nqūm kūlān šāfir ba-šlūtō* (نَقُومُ كُؤْلَانْ شَافِرْ بَا-شَلُؤْتُو). Anafora św. Jakuba, a także Dionōsiyyosa bār Šalībiego (zm. 1171), zawiera to wezwanie poszerzone o wiele wątków:

Stańmy dobrze, stańmy z lękiem, stańmy w skromności, czystości i świętości! Stańmy, bracia, wszyscy w miłości i w prawdziwej wierze²⁶!

²¹ Jerzy Klinger, *Geneza sporu o epiklezę. Eschatologiczny a memorialny aspekt Eucharystii w kanonie pierwszych wieków*, Chrześcijańska Akademia Teologiczna, Warszawa 1969, s. 59–60. Cyt. za: *Wieczera Mistyczna*, op. cit., s. 18.

²² Pełną listę anafor można znaleźć w publikacji: Mor Severius Moses, Mirosław Rucki, Michael Abdalla, *Eucharystyczna obecność Chrystusa w rozumieniu liturgicznym Kościoła Antiocheńskiego*, „Liturgia Sacra” 2016, t. 22, nr 1, s. 43–67.

²³ Richard H. Connolly, Humphrey W. Codrington, *Two Commentaries on the Jacobite Liturgy*, Williams and Norgate, London 1913, s. 29.

²⁴ Tekst anafory w polskim tłumaczeniu można znaleźć w przytaczanej wyżej książce *Wieczera Mistyczna*, op. cit., s. 291–305. Nestoriusz był patriarchą Konstantynopola potępionym i pozbawionym urzędu przez Sobór Efeski. Asyryjski Kościół Wschodu jednak uznał jego argumentację za słuszną i zgodną z nauką apostołską, co poskutkowało tym, że później powszechnie nazywano ten Kościół „nestoriańskim”.

²⁵ *Laḥmō d-hāyē*, op. cit., s. 138.

²⁶ Ibidem, s. 145 (anafora św. Jakuba) oraz 285 (anafora Dionōsiyyosa).

Odpowiednik w anaforze greckiej św. Jakuba jest nieco uboższy: „Stańmy dobrze, stańmy pobożnie, stańmy w bojaźni Bożej i przerażeniu!”²⁷. Mūše bār Kīfā podaje dwa powody, dla których należy stawać w ten sposób: bo właśnie mają być odsłonięte najświętsze Postaci oraz otwiera się brama nieba i zstępuje Duch Święty, który przemienia (w syryjskich tekstach *negmūr* ܢܥܡܘܪ ‘udoskonała’ [święte dary])²⁸. Słowa te zwracają uwagę wiernych na rzeczywistą przemianę spowodowaną przez nadnaturalną ingerencję Boga:

Jak straszliwa jest ta godzina, jaki to moment pełen trwogi, moi najdrożsi, gdy Duch Święty przychodzi z wysokości niebieskich, zstępuje i wnika w tę złożoną tutaj Eucharystię i ją uświęca²⁹.

Podobne brzmienie ma, wywodząca się z syryjskiego, maronicka *Anafora Piotra Apostoła*:

Jakże straszliwa jest ta godzina, moi umiłowani, jakże straszliwy ten moment, gdy Duch Święty porusza się i zstępuje z wysokości niebieskich, i otacza tę Eucharystię złożoną w sanktuarium, i uświęca Ją³⁰.

3. WYRAZY RÓŻNE

We współczesnej *Anaforze św. Jakuba Brata Pańskiego* wpływ grecki jest zauważalny w zapożyczeniu wielu słów związanych z liturgią i Kościołem: *Eucharystia* (ܘܚܪܝܫܬܝܝܐ ܐܚܪܝܫܬܝܝܐ)³¹, *Diptych* (ܕܝܝܘܦܬܝܟܐܝܝܐ)³², kanon (ܩܢܘܢܐ ܩܢܘܢܐ)³³, duchowieństwo – κληρὸς (*qlīrōs* ܩܠܝܪܐ)³⁴, powszechny – καθολικός (*qātūlīqī* ܩܬܘܠܝܩܝܐ)³⁵. Podobnie w anaforze Bār Šalībiego spotykamy zwroty greckie: *efesqūfē ortōdoksū* (ܐܦܫܩܘܦܐ ܐܪܬܘܕܟܝܫܐ) biskupi prawosławni³⁶, chrześcijanie (*kristyōnē* ܩܪܝܫܬܝܝܐ)³⁷ i in. Niemniej jednak wyrazy aramejskie w anaforze św. Jakuba zastępują nieraz utarte zwroty greckie, jak np. „bramy

²⁷ *He Theia leitourgia tou hagiou Iakōbu tu Adelphotheou*, Ekdosis Endekatē, en Athenais 1983, s. 26.

²⁸ Czasownik *gmār* (ܡܥܡܪ) oznacza ‘uczynić doskonałym, wypełnić’ (William Jennings, *Lexicon to the Syriac New Testament (Peshitta)*, Clarendon Press, Oxford 1926, s. 48) i jest używany w liturgii na określenie działania Ducha Świętego przemieniającego chleb i wino w Ciało i Krew Chrystusa. W znaczeniu ‘konsekwowana hostia’ wyraz *gōmurtō* (ܡܥܡܪܬܐ) występuje również w pracach Dionōsiyosa bār Šalībiego (Carl Brockelmann, *Lexicon Syriacum*, Max Niemeyer, Hildesheim – Zürich – New York 1995, s. 122).

²⁹ Cyt. za: *Wieczera Mistyczna*, op. cit., s. 18.

³⁰ Jest to najczęściej celebrowana anafora maronicka. Ibidem, s. 204–211.

³¹ *Lahmō d-hāyē*, op. cit., s. 150.

³² Ibidem, s. 152; wyraz ten oznaczał w starożytnej liturgii wspomnienie żywych i umarłych (zob. np. *Catholic Encyclopedia*, <http://www.newadvent.org/cathen/05022a.htm> [24.08.2016]). W Asyryjskim Kościele Wschodnim Mar Narsaj (zm. ok. 503) nazywa *Diptych* po aramejsku „księgą dwóch imion, żywych i umarłych” (*The Liturgical Homilies of Narsai*, t. 8, przeł. R.H. Connolly, Texts and Studies, Cambridge 1909, s. 10).

³³ *Lahmō d-hāyē*, op. cit., s. 157.

³⁴ Ibidem, s. 155.

³⁵ Ibidem, s. 163 – w tym przypadku chodziło o modlitwę powszechną: *šlūtō d-qātūlīqī* ܫܠܘܬܐ ܕܩܬܘܠܝܩܝܐ.

³⁶ Ibidem, s. 292.

³⁷ Słowa „Chrystus” i „chrześcijanin” biskup Mūše bār Kīfā w swojej pracy o Eucharystii tłumaczy na syryjski: R.H. Connolly, H.W. Codrington, *Two Commentaries*, op. cit., s. 58. Podobnie tłumaczy słowa „Kyrie eleison” (s. 61).

piekła” (*pulai hadou* πύλαι ᾗδου), które oddano jako *tar‘ē šyūlōyē* (ܬܪܥܝܬܐ ܫܝܘܠܐܝܐ) „bramy szeolu”. Kościół Jerozolimski jest nazwany „świętym Syjonem” i „matką wszystkich Kościołów”³⁸, co potwierdza związki *Anafory* św. Jakuba Brata Pańskiego ze wspólnotą w Jerozolimie, a także to, iż Jerozolima była pierwszą stolicą chrześcijaństwa³⁹.

Zwracają na siebie uwagę następujące zapożyczenia greckie:

Wa-šwē lōh b-‘ūsiyyā (ܘܐܫܘܐ ܠܗ ܒܥܝܫܝܝܐ) ‘równy Tobie co do istoty’, ‘współistotny’⁴⁰, odpowiednik greckiego *homoousios* (ὁμοούσιος), gdzie wyraz ‘równy’ jest przełożony na syryjski (šwē ܫܘܐ), zaś ‘istota’ pozostała jako zapożyczenie z greki (‘ūsiyyā ܥܝܫܝܝܐ, *ousia* οὐσία). W liturgii mowa o Duchu Świętym, co odzwierciedla wczesnochrześcijańskie dyskusje dotyczące natury Boga w Trójcy jedynego. Kontrowersje wokół słowa *homoousios* wprowadzonego na soborze Nicejskim w 325 r. trwały 56 lat, a spory formalnie zakończył sobór w Konstantynopolu (381 r.), przy czym „wszyscy, którzy wyznawali wiarę, że Syn Boży jest współistotny Ojcu, to samo myśleli i o Duchu Świętym”⁴¹.

B-annāfōrā hōdē (ܒܐܢܢܐܦܘܪܐ ܚܕܐ) „w tych darach eucharystycznych”⁴²; ewidentnie bowiem wyraz *anafora* (ἀναφορά) oznacza tutaj konkretne dary eucharystyczne przynoszone przez kapłana odprawiającego mszę świętą. Jako ciekawostkę można odnotować fakt, że grecki wyraz *anafora* wszedł również do żydowskiego języka aramejskiego i występuje np. w traktacie *P’siqtā rabbā* (ܦܨܝܩܬܐ ܪܒܒܐ) na oznaczenie – paradoksalnie – oficjalnego pisma wojskowego⁴³.

Dmō d-diyātiqī hḏātō (ܕܡܐ ܕܕܝܐܬܝܩܝܐ ܚܕܐܬܐ) ‘krew Nowego Przymierza’⁴⁴; w tym wyrażeniu, podobnie jak w syryjskim tłumaczeniu *Peszitty* 1Kor 11,24, pozostał wyraz grecki *diatheke* (διαθήκη). Zapożyczenie to występuje również w żydowskich dialektach języka aramejskiego⁴⁵. Levy omawia ten wyraz w formie *diatēqē* (ܕܝܬܝܩܐ), która oznacza ‘rozporządzenie, dyspozycję, testament’⁴⁶ i wskazuje na związek tego słowa z *hipoteką*: *upothēkē* (υποθήκη), *‘ipōtiqī* (ܦܝܬܝܩܝܐ). Zamienne stosowanie *diatēqē* / *‘ipōtiqī* występuje w Targumie Neofiti⁴⁷ Rdz 24,10. W traktacie talmudycznym *Bawa Mecia* 19a i 19b pojawia się też l.mn. *diatiqaōt* ܕܝܬܝܩܐܘܬ.

Hērēfiqōyē (ܚܝܪܝܩܝܐ) ‘heretycy’⁴⁸, greckie *hairetikos* (αἵρετικός), oraz ‘herezja’ (*hairesis* αἵρεσις) (‘ērēsis ܚܝܪܝܩܝܐ)⁴⁹. Zapożyczenie *hērēsis* (ܚܝܪܝܩܝܐ) pojawia się w *Peszicie* w 2P 2,1, gdzie jest mowa o ‘zgubnych herezjach’ (*haireseis apōleias*, αἵρεσεις ἀπωλείας). Odnoto-

³⁸ *Laḥmō d-hāyē*, op. cit., s. 151–152.

³⁹ *Wieczera Mistyczna*, op. cit., s. 158–167.

⁴⁰ *Laḥmō d-hāyē*, op. cit., s. 143, 144 (2 razy) i 169 (2 razy).

⁴¹ Józef Grzywaczewski, *Sobór Chalcedoński. Kontekst historyczny, teologiczny, następstwa*, „Vox Patrum” 2012, t. 58, nr 32, s. 137–179.

⁴² *Laḥmō d-hāyē*, op. cit., s. 145. Payne-Smith odnotowuje znaczenie „chusta, którą nakrywane są święte dary”, Jessie Payne-Smith (red.), *A Compendious Syriac Dictionary*, Eisenbrauns, Winona Lake 1998, s. 21.

⁴³ M. Jastrow, op. cit., s. 87.

⁴⁴ *Laḥmō d-hāyē*, op. cit., s. 151.

⁴⁵ Jastrow odnotowuje *dyūtiqā* (ܕܝܬܝܩܐ) jako formę wyrazu *dyūqtā* (ܕܝܘܩܬܐ), który oznacza sprawdzanie dokumentów rodzinnych (M. Jastrow, op. cit., s. 297–298).

⁴⁶ Jacob Levy, *Chaldäisches Wörterbuch über die Targumim und einen grossen Theil der rabbinischen Schrifttums*, Verlag von Gustav Engel, Leipzig 1866, s. 173–174.

⁴⁷ *The Comprehensive Aramaic Lexicon*, <http://call1.cn.huc.edu/showachapter.php?fullcoord=5400112410> [14.01.2016].

⁴⁸ *Laḥmō d-hāyē*, op. cit., s. 151.

⁴⁹ Ibidem, s. 161.

wać należy ponadto, że tam, gdzie wyraz ten oznacza ‘stronnictwo’ (np. w Dz 24,5: *tōn Nazōraïōn haireseōs*, τῶν Ναζωραίων αἵρεσεως), *Peszitta* używa słowa *yulfōnō* (ܝܘܠܦܢܐ) ‘nauczanie’. Zapożyczenia ‘heretyk’ i ‘herezja’ nie występują w dialektach żydowskich języka aramejskiego, przynajmniej nie udało się ich znaleźć w dostępnych źródłach.

Kristyōnē šārīrē (ܕܟܪܝܣܬܝܐܢܐ ܫܐܪܝܪܐ) ‘prawdziwi chrześcijanie’ zawiera greckie zapożyczenie *Hristianos* (Χριστιανός). Jest to o tyle ciekawe, że przywoływany przez wszystkie Kościoły wywodzące się z Antiochii werset *Dziejów Apostolskich* 11,26, mówiący, iż właśnie tam po raz pierwszy uczniów Chrystusa nazwano chrześcijanami, w *Peszicie* zawiera słowo *kristyōnē* ܕܟܪܝܣܬܝܐܢܐ. Słowo to w l.p. występuje również w Dz 26,28 i nawet w 1P 4,16, pomimo że dwa wersety wcześniej (1P 4,14) ‘imię Chrystusa’ jest oddane słowami aramejskimi: *šmēh da-mšīhō* ܫܡܗ ܕܡܫܝܚܐ. Wyrazem rodzimym oznaczającym ‘chrześcijanina’ jest *mšīhōyō* ܡܫܝܚܐܝܐ, ‘chrześcijaństwo’ jednak w języku syryjskim jest nazywane *kristyōnūtō* ܕܟܪܝܣܬܝܐܢܐ⁵⁰. Słowo *mšīhōyō* ܡܫܝܚܐ występuje np. w dziele opisującym męczeńską śmierć Mar Bassusa⁵¹ (w wyrażeniu „naród, który został nazwany chrześcijańskim”), w pracy Afrahata (zm. po 345)⁵² oraz w dziele biskupa Tytusa z Bostry *Przeciw Manichejczykom*⁵³, gdzie ‘chrześcijanie’ są nazwani *mšīhōyē kristyōnē* ܡܫܝܚܐܝܐ ܕܟܪܝܣܬܝܐܢܐ. Payne-Smith podaje jeszcze inne słowo syryjskie oznaczające ‘chrześcijan’: *nošrōyō* ܢܫܪܝܐ⁵⁴, prawdopodobnie w związku z wystąpieniem tego wyrazu w *Peszicie* Dz 24,5, gdzie Paweł został nazwany ‘przywódcą stronnictwa nazarejczyków’ (*rīšō hū gēr d-yulfōnō d-nošrōyē*, ܪܝܫܐ ܗܘ ܕܝܠܦܢܐ ܕܢܫܪܝܐ). Jednocześnie należy odnotować, że wyraz ‘Chrystus’ (*Hristos*, Χριστός) nie przyjął się w języku syryjskim, choć odnotowano jego wystąpienie w aramejskim dialekcie Żydów Palestyny w formie *Kristōs* ܕܟܪܝܣܬܐ⁵⁵.

Ġensān nōšrōyō (ܕܕܝܢܫܪܝܐ) ‘nasz ród ludzki’ od greckiego *genos* (γένος). Zapożyczenie to zapewne pochodzi z czasów przedchrześcijańskich i jest charakterystyczne dla języka aramejskiego, ponieważ w formie *gnīsā* ܕܢܝܫܐ wielokrotnie jest użyte w Targumach⁵⁶, a nawet w Talmudzie w znaczeniu ‘narodzenie’ (dzień narodzin – *yōm gīnnūsā*, יום גינוסא)⁵⁷. Jego występowanie jest poświadczane także w aramejskim dialekcie chrześcijan palestyńskich⁵⁸ oraz w syryjskich *Odach Salomona*⁵⁹.

Ēwangēlistē (ܐܘܢܓܠܝܣܬܐ) ‘głosiciele Ewangelii’, ‘ewangelisci’ od greckiego *euangelistēs* (εὐαγγελιστής). W Nowym Testamencie wyraz ten nie oznacza „autorów Ewangelii”, bo ewangelistą został nazwany np. Filip, jeden z siedmiu diakonów (Dz 21,8). W tym przypadku *Peszitta* tłumaczy ten wyraz jako *msabrōnō* (ܡܫܒܪܢܐ) ‘kaznodzieja’,

⁵⁰ J. Payne-Smith, op. cit., s. 306 i 226.

⁵¹ Jean-Baptiste Chabot, *La légende de Mar Bassus: martyr persan, suivie de l'histoire de la fondation de son convent à Apamée, d'après un manuscrit de la Bibliothèque Nationale*, Leroux, Paris 1893, werset 8:104.

⁵² William Wright, *The Homilies of Aphraates, The Persian Sage*, t. 1, Williams & Norgate, London – Edinburgh 1869, werset 20.384:15.

⁵³ William Wright, *Titī Bostrensis Contra Manichaeos libri IV, Graece et Syriace*, Corpus Christianorum, Series Graeca 82, Brepols Publishers, Turnhout 2013, werset 4.9:27.

⁵⁴ J. Payne-Smith, op. cit., s. 346.

⁵⁵ Michael Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*, John Hopkins University Press, London 2002, s. 835.

⁵⁶ M. Jastrow, op. cit., s. 260.

⁵⁷ J. Levy, op. cit., s. 149.

⁵⁸ Michael Sokoloff, *A Dictionary of Christian Palestinian Aramaic*, Peeters, Leuven 2014, s. 75.

⁵⁹ Michael Lattke, *Die griechischen Wörter im syrischen Text der Oden Salomos*, “Aram” 1993, t. 5, nr 1–2, s. 285–302.

‘głosiciel’ od rdzenia *sbār* (ܫܒܐܪ), a rzeczownik *sbarṭō* (ܫܒܪܬܐ) – co warto odnotować – rozumie się tak samo, jak określenie ‘Dobra Nowina’. Zresztą Payne-Smith odnotowuje, że syryjskie słowo *msabrōnō* (ܡܫܒܪܐܢܐ) nabrało znaczenia „autor Ewangelii”, czyli „ten, kto napisał Ewangelię”⁶⁰. W analizowanej księdze liturgicznej *Laḥmō d-hāyē* w nazwie *Anafora Marka Ewangelisty*⁶¹ występują obok siebie oba wyrazy: *msabrōnō* w *ēwangēlistō* ܡܫܒܪܐܢܐ ܐܘܢܐܢܐܠܝܫܬܐ ‘głosiciel i Ewangelista’.

Šēm ūn d-esṭūne (ܫܡܐܘܢ ܕܐܫܬܘܢܐ) ‘Szymon Słupnik’, postać zapewne nieznana Jakubowi Bratu Pańskiemu, gdyż Szymon urodził się pod koniec IV w. Określenie ‘słupnik’ czy ‘stylita’ jest uznawane za zapożyczenie z greckiego στύλιτης, choć wyraz *esṭūnō* (ܐܫܬܘܢܐ) może pochodzić z perskiego (*sutūn*)⁶².

4. „ŚWIAT CHRZEŚCJAŃSKI”

Interesujące zagadnienie rysuje się w związku z określeniem tłumaczonym wspólnie jako ‘świat chrześcijański’⁶³ (*Ifōlōṭīyya kristyōnīṭō*, ܐܝܬܐ ܕܡܫܝܚܐ) w modlitwie za wierzących królów odmawianej podczas każdego nabożeństwa niedzielnego przez jednego z ministrantów⁶⁴. W rozpatrywanym zbiorze tekstów liturgicznych *Laḥmō d-hāyē* zwrot ten pojawia się też w anaforach Bār Šalībiego (s. 294); Piotra Apostoła (s. 191); Jana Ewangelisty (s. 226); Yūhānōna bār Šūšān (XI w., s. 262); Mātāya Ro’yō (s. 327)⁶⁵ oraz Marka Ewangelisty (s. 364). Jednocześnie nie udało się go znaleźć w starszych zbiorach syryjskich anafory przechowywanych w klasztorze św. Marka w Jerozolimie⁶⁶, ani w greckiej wersji anafory św. Jakuba Brata Pańskiego⁶⁷, ani też w materiale zebranym przez Rattraya⁶⁸. Nie ma również odpowiednika określenia „świat chrześcijański” w łacińskim tłumaczeniu anafory Dionōsiyyosa bār Šalībiego z początku XVIII w.⁶⁹, ani w cerkiewnosłowiańskim tradycyjnym tłumaczeniu⁷⁰. Niewykluczone, że brak tego zwrotu tłumaczy wyjaśnienie Mūše bār Kīfā: „niektórzy zwykli pomijać w *Anaforze Mor*

⁶⁰ J. Payne-Smith, op. cit., s. 284. Słownik ten również podaje, że syryjskim słowem oznaczającym Ewangelię jest *sbarṭō* ܫܒܪܬܐ, a *euangelistēs* (εὐαγγελιστής) odpowiada syryjskiemu *msabrōnō* (ܡܫܒܪܐܢܐ) (s. 6).

⁶¹ *Laḥmō d-hāyē*, op. cit., s. 349.

⁶² C. Brockelmann, op. cit., s. 33. W dzisiejszym dialekcie turabińskim języka syryjskiego wyraz *stūnō* występuje w znaczeniu filar.

⁶³ *All Christendom* w angielskiej wersji liturgii: *Order of the Holy Qurbono*, Syriac Orthodox Resources, Los Angeles 2005, s. 39.

⁶⁴ *Laḥmō d-hāyē*, op. cit., s. 155.

⁶⁵ Anafora Mātāya Ro’yō nie została wymieniona w książce Mor Ignatius Aphrem I Barsaum, op. cit., s. 45–47.

⁶⁶ Przebadano rękopis o numerze SMC 2–14 datowany na XV w. (zdigitalizowana kopia na stronie <https://archive.org/details/SMC2.14> [02.09.2016]) oraz SMC 2–6 datowany na XVII w. (<https://archive.org/details/SMC2.6> [02.09.2016]).

⁶⁷ *He Theia leitourgia*, op. cit., s. 26.

⁶⁸ Thomas Rattray, *The ancient liturgy of the Church of Jerusalem*, Printed by J. Bettenham, London 1744, s. 50–51.

⁶⁹ Eusèbe Renaudot, *Liturgiarum orientalium collectio, II*, Coignard, Paris 1716, s. 449–452.

⁷⁰ *Bożestwiennaja Liturgija Swiatago Apostoła Jakowa Brata Bożia i Pierwago Jerarcha Jerusalimskago*, Tipografia Kriptoferratskoj obiteli, Władimirowa 1938 – Rim 1970, s. 47–48. Uważa się, że na język słowiański anafora św. Jakuba została przetłumaczona ok. XVI w., prawie na pewno nie wcześniej niż w XIV w. (*Prawosławnoje Boguśluženije*, t. 3, Swiato-Filaretowskij Institut, Moskwa 2010, s. 112).

Jakuba część o [wierzących] królach”, choć, z drugiej strony, w jego opisie tej modlitwy również taki zwrot się nie pojawia⁷¹.

Wyraz *Ifōlōtīyyā* (ܐܦܠܘܬܝܝܐ), ewidentnie greckiego pochodzenia, został oddany w równoległym tekście arabskim wydania *Lahmō d-hāyē* jako *ṣaq* (صق) ‘region’, ‘kraj’⁷². Jednocześnie w anaforze św. Marka Ewangelisty, sprawowanej obecnie w klasztorze pod jego wezwaniem w Jerozolimie, znalazło się tłumaczenie *al-ḥukkām wa-l-mas’ūlūn* الحکام والمسؤولون ‘władcy i przełożeni’; unikając trudnego wyrażenia, tłumacz po prostu oddał jego sens tak, jak rozumiał⁷³. W tym wydaniu interesujący nas wyraz jest zapisany w nieco innej formie: *ʾifūlūtīyyā* (ܐܦܠܘܬܝܝܐ), co w przypadku występowania litery „i” (*olaf*), tj. „a” z samogłoską i równoległą literą „i” jest dopuszczalne. Jeszcze inna pisownia, o identycznym brzmieniu, pojawia się w kieszonkowym wydaniu książeczki do nabożeństwa⁷⁴: *ʾifūlūtīyyā* (ܐܦܠܘܬܝܝܐ) (podobnie jak w języku arabskim; często przy zapisie obcych wyrazów głoskę „o” oddaje się nie za pomocą samogłoski *ḍamma*, lecz literą „u”, np. nazwa Polski: Būlūnia (بولونيا) lub Būlandā (بولندا) (i tak oba przyjęte zapisy można bez samogłosek czytać różnie). Tutaj, niestety, nie ma tłumaczenia na inny język. Również bez tłumaczenia wyraz ten pojawia się w mini-modlitewniku wydanym w Holandii, w zapisie jak w drugiej przytoczonej wersji⁷⁵. Różne wersje zapisu oraz niezbyt dokładne tłumaczenia wskazują na to, że wyraz ten jest nie tylko zapożyczony, ale również niezrozumiały dla dzisiejszych użytkowników języka syryjskiego. Możliwe, że chodzi o grecki wyraz *politeia* (πολιτεία) w znaczeniu ‘rząd’, ‘administracja’⁷⁶, który nie znalazł się w innych znanych dokumentach piśmiennictwa syryjskiego.

Wyraz *politeia* (πολιτεία) nie występuje w tekście greckim, gdzie jest użyte wyrażenie *poleōs kai hōras* (πόλεως καὶ χώρας)⁷⁷, dlatego można wysunąć hipotezę, że pierwotnie był tu wyraz „apologeci”⁷⁸, czyli obrońcy wiary chrześcijańskiej.

Innego wyrazu bliskiego brzmieniem lub pisownią do *ifōlōtīyyā* (ܐܦܠܘܬܝܝܐ) nie udało się znaleźć w słowniku greki klasycznej, zwłaszcza że chodzi o wyraz tworzący połączenie ze słowem „chrześcijański”, które mogłoby oznaczać ‘świat chrześcijański’. Z kolei określenie *kristīyōnō* (ܕܚܝܫܬܝܐ), zazwyczaj nieużywane w języku mówionym, występuje w *Peszicie* (np. Dz 11,26); choć w Ga 1,22, gdzie jest mowa o Kościołach chrześcijańskich w Judei, *Peszitta* zawiera wyrażenie aramejskie *mhaymnō d-ba-mšīhō* (ܡܚܝܡܢܐ ܕܒܐܡܫܝܬܐ) ‘wierzący w Chrystusa’. Przykłady wystąpienia słowa *kristīyōnō* (ܕܚܝܫܬܝܐ) w dialekcie aramejskim palestyńskich chrześcijan odnotowuje Sokoloff⁷⁹.

⁷¹ R.H. Connolly, H.W. Codrington, *Two Commentaries*, op. cit., s. 63.

⁷² ‘Area; country; land; place; region; territory’ według słownika Almaany, <http://www.almaany.com/en/dict/ar-en/صق/> [02.09.2016].

⁷³ *Teksō d-qūrōbō Ālōhōyō*, Dayrō d-Mōr Marqos b-Ūrišlēm 2003, s. 54–55.

⁷⁴ *Teksō d-qūrōbō Ālōhōyō*, Daramsūq 1973, s. 27.

⁷⁵ *Qīnōtō d-qūrōbō Ālōhōyō*, Dayrō d-Mōr Afrem, Losser 1990, s. 19.

⁷⁶ Henry G. Liddell, Robert Scott, *A Greek-English Lexicon*, American Book Company, New York – Chicago – Cincinnati 1901, s. 163.

⁷⁷ *He Theia leitourgia*, op. cit., s. 22.

⁷⁸ Zob. np. *ܐܦܠܘܬܝܝܐ* ‘apologia’ w słowniku J. Payne Smith, op. cit., s. 26. W tekście greckim *Η Θεία λειτουργία*, op. cit., s. 16, występuje też wyrażenie *καλὴν ἀπολογίαν* w podobnym kontekście modlitewnym.

⁷⁹ Michael Sokoloff, *Texts of Various Contents in Christian Palestinian Aramaic*, Peeters, Leuven 2014, oraz Christa Mueller-Kessler, Michael Sokoloff, *The Catechism of Cyril of Jerusalem in the Christian Palestinian Aramaic Version*, vol. 5, *A Corpus of Christian Palestinian Aramaic*, Groningen 1999.

Jeśli natomiast chodzi o grecki wyraz ἀπολογία (*apologia*), to oprócz języka syryjskiego zapożyczenie *apōlōgiyyā* ܐܦܠܘܓܝܝܐ⁸⁰ funkcjonowało w dialekcie aramejskim palestyńskich chrześcijan⁸¹. Ponadto słowo *ʾapilōgōs* (אפילוֹגוס) ‘obrońca’ poświadczane jest w galilejskim dialekcie języka aramejskiego⁸². Można zatem przyjąć z pewną dozą prawdopodobieństwa, że właśnie ten wyraz dość późno wszedł do modlitwy za wierzącymi królów w kilku anaforach, jednak uległ zniekształceniu i jego pierwotne znaczenie zostało zastąpione innym.

5. WNIOSKI

W syryjskiej (aramejskiej) „Anaforze Jakuba Brata Pańskiego” można wyodrębnić trzy rodzaje zapożyczeń z języka greckiego:

- wyrazy zapożyczone z greki przez język aramejski prawdopodobnie w czasach przedchrześcijańskich i funkcjonujące w innych dialektach, m.in. w tych używanych przez Żydów,
- wyrazy, które zostały zapożyczone wraz z przyjęciem chrześcijaństwa,
- wyrazy zapożyczone z greki w wiekach późniejszych, m.in. w okresie debat chrystopologicznych.

Syryjskie odpowiedniki wyrazów greckich nieraz występują w tekście równolegle do zapożyczeń, co wskazuje nie tyle na konieczność wprowadzenia zapożyczenia w celu oznaczenia nowego pojęcia, ile na powiązania z greckojęzycznymi wspólnotami i względnie wynikające z uświęconej tradycji liturgicznej. Dotyczy to również okresów otwartej wrogości związanej ze sporami doktrynalnymi i nawet prześladowaniami ze strony greckojęzycznych władców. Wyrazy greckie tak bardzo zakorzeniły się w języku syryjskim, że brzmiały dla jego użytkowników całkiem naturalnie i nie zostały usunięte w czasie reform liturgicznych.

BIBLIOGRAFIA

- Bożestwienna Liturgia Świątoga Apostoła Jakowa Brata Bożia i Pierwago Jerarcha Jerusolimskiego*, Tipografia Kriptoferratskiej obiteli, Włodzirowa 1938 – Rim 1970.
- Brockelmann Carl, *Lexicon Syriacum*, Max Niemeyer, Hildesheim – Zürich – New York 1995.
- Carr Ephrem OSB, *Liturgical Families in the East*, w: Anscar J. Chupungco (red.), *Handbook for Liturgical Studies: Introduction to the liturgy*, Collegeville 1997, s. 11–24.
- Chabot Jean-Baptiste, *La légende de Mar Bassus: martyr persan, suivie de l'histoire de la fondation de son convent à Apamée, d'après un manuscrit de la Bibliothèque Nationale*, Leroux, Paris 1893.
- Connolly Richard H., Codrington Humphrey W., *Two Commentaries on the Jacobite Liturgy*, Williams and Norgate, London 1913.
- Dalby Andrew, *In Search of the Staple Foods of Prehistoric and Classical Greece*, w: Harlan Walker (red.), *The Staple Food. Proceedings of the Oxford Symposium on Food and Cookery 1989*, Prospect Books, London 1990, 5–23.
- Grzywaczewski Józef, *Sobór Chalcedoński. Kontekst historyczny, teologiczny, następstwa*, „Vox Patrum” 2012, t. 58, nr 32, s. 137–179.
- Al-Ġurr Ḥalīl, *Al-Mu‘ālam al-‘arabī al-ḥadīṭ*, Larousse 1973.
- He Theia leitourgia tou hagiou Iakōbu tu Adelfotheou*, Ekdosis Endeikatē, en Athenais 1983.

⁸⁰ K. Brockelmann, op. cit., s. 40.

⁸¹ M. Sokoloff, op. cit.

⁸² Michael Sokoloff, Joseph Yahalom, *Jewish Palestinian Aramaic Poetry from Late Antiquity*, Israel Academy of Sciences & Humanities, Jerusalem 1999.

- Jastrow Markus, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, t. 1 i 2, Luzac & Co, London 1903.
- Jennings William, *Lexicon to the Syriac New Testament (Peshitta)*, Clarendon Press, Oxford 1926.
- Klinger Jerzy, *Geneza sporu o epiklezę. Eschatologiczny a memorialny aspekt Eucharystii w kanonie pierwszych wieków*, Chrześcijańska Akademia Teologiczna, Warszawa 1969.
- Laḥmō d-hāyē – The Bread of Life: The Book of Divine Liturgy According to the Rite of the Syrian Orthodox Church of Antioch*, Kitāb al-Qiddās al-'Ilāhī, Góra Libanu 2002.
- Lattke Michael, *Die griechischen Wörter im syrischen Text der Oden Salomos*, „Aram” 1993, t. 5, nr 1–2, s. 285–302.
- Levy Jacob, *Chaldäisches Wörterbuch über die Targumim und einen grossen Theil der rabbinischen Schriftums*, Verlag von Gustav Engel, Leipzig 1866.
- Liddell Henry G., Scott Robert, *A Greek-English Lexicon*, American Book Company, New York – Chicago – Cincinnati 1901.
- Messianic Passover Haggada*, Keren Ahvah Meshihit, Jerusalem 2006, s. 2.
- Mor Ignatius Aphrem I Barsaüm, *Geschichte der syrischen Wissenschaft und Literatur*, Harrassowitz, Wiesbaden 2012.
- Mor Severius Moses, Mirosław Rucki, Michael Abdalla, *Eucharystyczna obecność Chrystusa w rozumieniu liturgicznym Kościoła Antiocheńskiego*, „Liturgia Sacra” 2016, t. 22, nr 1, s. 43–67.
- Mueller-Kessler Christa, Sokoloff Michael, *The Catechism of Cyril of Jerusalem in the Christian Palestinian Aramaic Version*, vol. 5, *A Corpus of Christian Palestinian Aramaic*, Groningen 1999.
- Order of the Holy Qurbano*, Syriac Orthodox Resources, Los Angeles 2005.
- Payne-Smith Jessie (red.), *A Compendious Syriac Dictionary*, Eisenbrauns, Winona Lake 1998.
- Popowski Remigiusz SDB, *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu*, Vocatio, Warszawa 1994.
- Prawosławnoje Bogosluženje*, t. 3, Swiato-Filaretowskij Institut, Moskwa 2010.
- Qinōḏ d-qūrōbō Ālōhōyō*, Dayrō d-Mōr Afrem, Losser 1990.
- Rattray Thomas, *The Ancient Liturgy of the Church of Jerusalem*, J. Bettenham, London 1744.
- Renaudot Eusèbe, *Liturgiarum orientalium collectio, II*, Coignard, Paris 1716.
- Shhimo: Das Chorgebet der Antiochenisch Syrisch-Orthodoxen Kirche*, Kloster Mor Gabriel, Leinatal 2014.
- Sokoloff Michael, *A Dictionary of Christian Palestinian Aramaic*, Peeters, Leuven 2014.
- Sokoloff Michael, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*, John Hopkins University Press, London 2002.
- Sokoloff Michael, *Texts of Various Contents in Christian Palestinian Aramaic*, Peeters, Leuven 2014.
- Sokoloff Michael, Yahalom Joseph, *Jewish Palestinian Aramaic Poetry from Late Antiquity*, Israel Academy of Sciences & Humanities, Jerusalem 1999.
- Ṭeksō d-qūrōbō Ālōhōyō*, Daramsūq 1973.
- Ṭeksō d-qūrōbō Ālōhōyō*, Dayrō d-Mōr Marqos b Ūrišlēm 2003.
- The Liturgical Homilies of Narsai*, t. 8, przeł. R.H. Connolly, Texts and Studies, Cambridge 1909.
- Varghese Baby, *The Anaphora of Saint James and Jacob of Edessa*, w: Bas ter Haar Romeny (red.), *Jacob of Edessa and the Syriac Culture of His Day*, Brill, Leiden – Boston 2008, s. 239–264.
- Wieczera Mistyczna*, wybór, wstęp, przekład i przypisy ks. Henryk Paprocki, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1988. Witvliet John D., *The Anaphora of St. James*, w: Bradshaw Paul F. (red.), *Essays on Early Eastern Eucharistic Prayers*, A Pueblo Book, Collegeville 1997, s. 153–172.
- Wright William, *The Homilies of Aphraates, The Persian Sage*, t. 1, Williams & Norgate, London – Edinburgh 1869.
- Wright William, *Titī Bostrensis Contra Manichaeos libri IV, Graece et Syriace*, Corpus Christianorum, Series Graeca 82, Brepols Publishers, Turnhout 2013.

ŹRÓDŁA INTERNETOWE

<http://cal1.cn.huc.edu/showachapter.php?fullcoord=5400112410> [14.01.2016].

<http://www.newadvent.org/cathen/05022a.htm> [24.08.2016].

<https://archive.org/details/SMC2.14> [02.09.2016].

<https://archive.org/details/SMC2.6> [02.09.2016].